

Vida Barac-Grum, Vesna Zečević
Zagreb

PRILOG PROUČAVANJU VOKALSKIH ZAMJENA U ČAKAVSKOM I KAJKAVSKOM NARJEČJU

UDK 800.87.801.1.

Rad primljen za tisak 28. lipnja 1991.

Predmet je ovoga rada iz područja lingvističke geografije i prilog je proučavanju i sistematizaciji nekih jezičnih pojava dobro poznatih našim dijalektima. Riječ je o zamjenama vokalskih fonema kao jednom od elemenata jezičnoga sustava u kojem se odražava specifičnost naravi fonoloških sustava čakavskih i kajkavskih govora. Međutim, kako su zamjene fonema prilično brojne i kako ih ima više vrsta, mi smo se, prema postavljenim kriterijima, u početku ovoga istraživanja ograničili na dio grade predviđene ovim istraživanjem. Zbog opsežnosti istraživanja izložit ćemo samo neke od rezultata do kojih smo došli u ovom času, kao i neke podatke o načinu istraživanja i o teorijskom pristupu temi. Cijelo će istraživanje biti prikazano posebno za čakavsko, a posebno za kajkavsko narječje.

Fonemska je zamjena defonologizacija fonema u određenim uvjetima i ona ne utječe na promjenu fonemskoga inventara govora u cjelini. Analizirajući *uvjete* u kojima se fonemi zamjenjuju u čakavskim i kajkavskim govorima dobijen je *popis* tih uvjeta koji djeluju u njihovim fonološkim sustavima. Geografske koordinate zamjena promatrane su strukturno-lingvistički, što znači da je analizirana distribucija zamjena na terenu, odnos svake zamjene prema sustavu u kojem se javlja (unutarsustavni odnos) i odnos između promatranih pojava različitih sustava u kojima se zamjene ostvaruju (međusustavni odnos). Vokalske su zamjene (u drukčijim, a često i u istim uvjetima) zajednička pojava mnogim jezicima, i slavenskim i neslavenskim. One se ostvaruju uvijek onda kada se određena fonološka opreka neutralizira prema unutarnjim zakonitostima fonološkoga sustava dotičnoga go-

vora. Nama najbliži primjer su susjedni slovenski govori u kojima ima istih zamjena kao i uvjeta u kojima se one ostvaruju. Zbog opsežnosti teme, a radi potpunijeg sagledavanja biti problema, iznijet ćemo nekoliko važnijih činjenica i razmišljanja.

Inventar utvrđenih fonemskih zamjena u ovoj fazi istraživanja je sljedeći:

- /i/ → /e/ *ěžlil, ěmala, ezājdem* (Vivodina)
- /e/ → /i/ *cipīti, dilīti* (Domagović); *bižāla**, *sist** (Brod na Kupi)
- /e/ → /i/ *krājīn* (I sg. od *kraj*), *mīndula* (Sali)
- /a/ → /o/ *kōpomo* (1. pl. prez. od *kopati*), *pīvola* (Komiža)
- /a:/ → /o:/ *pōs, tōst, lōz* (Vis); *glōvā, pōntin* (Pražnica — Brač)
- /o/ → /i/ *kīprīva, stilīca* (Domagović)
- /o/ → /e/ *kēsne, lētē* (Začretje)
- /o/ → /a/ *aprāva, lapāta* (Domagović)
- /o/ → /u/ *gurēla**, *nūfti**, *ūku** (Brod na Kupi); *ōku**, *tuvōr**, *uknō**, *utrōk** (Nugla — Istra); *uknō, ustāla, uzīmac* (Žminj); *ugnīšte* (Cres)
- /o/ → /u/ (*zōp*) *zūbi** (Brod na Kupi)
- /u/ → /i/ *līdi**, *viši** (Brod na Kupi).

Članovi su navedenih fonemskih zamjena fonemi koji su:

1. kontinuantne etimoloških vokala: /i/ < /i/, /e/ < /e e/, /a/ < /a/, /o/ < /o, /u/ < /u/,
2. kontinuantne jata i šva ili samo jata: /e/ < /ě ə/ ili /e/ < /ě/,
3. kontinuantne stražnjega nazala i slogotvornoga /l/ < /o/ < /o l/.

Zamjenjivanje fonema rezultat je različitih razvojnih tendencija u organizaciji vokalskih sustava i u tom smislu ih je prvi u nas analizirao P. Ivić u radu »Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima« (Zbornik za filologiju i lingvistiku 11/1968).

Vokali se zamjenjuju u određenim položajima. Vrlo širok pojam »položaja« obuhvaća *mjesto* ostvarivanja vokala u riječi i slogu (ovisno o prozodijskim činionicima) i u određenom fonemskom kontekstu. Naglašeni su slogovi najčešće položaji maksimalnog razlikovanja vokala. Zbog fonemskih zamjena, osim vokalskih sustava postoje i vokalski podsustavi s promijenjenim inventarom vokala. Prema pregledanoj građi, vokalski su podsustavi najčešće u prednaglasnim i zanaglasnim slogovima i u kratkoj otvorenoj ultimi. U tim se podsustavima broj vokala uglavnom smanjuje, a neki vokali dobivaju dodatno podrijetlo. Npr. u govoru u kojem se ostvaruje zamjena /o/ → /e/ u kratkoj otvorenoj ultimi, inventar fonema se u tom položaju smanjuje za jedan fonem, za fonem /o/, a fonem /e/ nije više samo kontinuantna jata i poluglasa nego zamjenjuje i etimološko /o/.

U kajkavskim se govorima vokali mnogo češće zamjenjuju nego u čakavskima,

* Zvezdica (*) dolazi uz primjere iz onih govora u kojima su utrnute intonacijske opreke pa ˘ označava samo kratak naglašen vokal, a ne i silaznost toga naglasaka, a ˘ samo duljnu naglasaka, a ne i njegovu kvalitetu.

ali i u jednim i u drugima postoje dva temeljna odnosa između položaja u kojima se zamjene ostvaruju ili ne ostvaruju.

Prema dosadašnjim podacima iz građe pokazuje se da se u većini govora ostvaruje opreka između položaja vokala u nenaglašenim i naglašenim slogovima. Ta bi se opreka mogla formulirati kao: ima zamjene vokala - nema zamjene vokala, što znači da se vokali zamjenjuju samo u nenaglašenim slogovima. Takvi su govori npr. sa zamjenom /o/ → /u/ u nenaglašenim slogovima na varaždinskom području, u okolici Zagreba, u plješivičkoprigorskim govorima na kajkavskom području i na čakavskom području govori u buzetskom kraju, Vodicama, Kastvu, Žminju, Cresu (npr. *kusit, mēsu; ubūća, uknō, urāti*).

Drugi je slučaj kada se navedena opreka ostvaruje između položaja vokala u svim kratkim slogovima (i nenaglašenim i naglašenim) i u dugim slogovima, i obratno. Takvi su govori npr. sa zamjenama /o/ → /i/, /o/ → /e/, /o/ → /a/, /o/ → /u/ u svim kratkim slogovima na području plješivičko-prigorskih govora (npr. *stilica, stēl, lapāta, zlātu* — »stolica, stol, lopata, zlato«). Na području čakavskoga narječja takva situacija nije zabilježena nego upravo obratna s oprekom dugi slogovi - kratki slogovi, i sa zamjenom npr. /ā/ → /ō/ u govorima Brača i Hvara (*glōvā; Fōr*).

U odnosu između fonemskih zamjena i sustavnih tendencija koje ih izazivaju najvažnija su *pravila neutralizacije fonoloških opreka*. Ta pravila djeluju u određenim položajima i rezultat im je defonologizacija fonema. U vezi s tim za svaki se govor nameće niz pitanja, npr. u kojim uvjetima dolazi do neutralizacije, koji su mogući razlozi da u određenom govoru ili tipu govorā, zbog unutarnjih razvojnih procesa, dolazi do takve pojave, odnosno da se jedne opreke neutraliziraju a druge ne, i, konačno, zašto je neutralizacijski proces usmjeren u jednom a ne u nekom drugom smjeru.

Neutralizacijska pravila mogu se razlikovati od govora do govora, ali i na ova-ko ograničenu materijalu mogu se pokazati određeni *tipovi* na koje se u krajnjem rezultatu svode mnogi slučajevi neutralizacija, i ne samo u navedenim fonemskim zamjenama. Kada je riječ o tipovima, treba imati na umu relevantnu činjenicu da su u dijalektima znatno narušena neutralizacijska pravila zbog mnogih izvanjezičnih razloga (npr. zbog miješanja govornika različitih dijalekatskih baza, zbog jakog utjecaja standardnog jezika, čemu naročito doprinosi postojanje televizora gotovo u svakoj seoskoj kući i sl.) i da se zapravo može govoriti samo o *načelnoj pravilnosti* kojom djeluju ta pravila u mnogim govorima. Načelna pravilnost ponekad dovodi do nedoumice jer se ne zna što je prvotna pravilnost — jesu li to primjeri sa zamjenama ili oni bez njih u istim položajima. Vrlo je izrazit takav primjer govor sutlanskih ikavaca (podrijetlom čakavaca) u kojih se zamjena /o/ → /u/ ne ostvaruje sustavno i pitanje je ulazi li ona u sustav toga govora ili iz njega izlazi. Naime, najbliži okolni kajkavski govori nemaju takvu zamjenu i, osim u nekim drugim kajkavskim govorima, ta je zamjena redovita pojava u jugozapadnim kajkavskim govorima, u dijelu gorskokotarskih i istarskih govora i u istroromanskim govorima, dakle u govorima čakavske osnove ili na bilo koji način s njima u vezi. Na osnovi toga moguća je i pretpostavka o staroj pojavi pa je ona u govoru sutlanskih ikavaca najvjerojatnije ostatak staroga sustava. To razmišljanje potkrepljuje i činjenica da se ta zamjena ostvaruje i u govorima srednjeg i južnog

Gradišća, danas također nesustavno. S obzirom na podrijetlo i sutlanskih ikavaca i gradišćanskih Hrvata, izneseni podaci mogu potkrijepiti dosadašnja razmišljanja o njihovu zajedničkom podrijetlu iz iste areje.

Tipovi na koje bi se mogle svesti neutralizacije koje uzrokuju navedene fonemske zamjene sljedeći su: 1. neutralizacije uvjetovane položajem vokala u riječi, 2. neutralizacije uvjetovane prozodijom (intenzitetom — naglašenost/nenaglašenost, i kvantitetom), 3. neutralizacije uvjetovane i fonemskim kontekstom.

Prvi se tip neutralizacija ostvaruje npr. u nekim govorima kajkavskoga narječja u kojima se opreka gravisni ~ akutski neutralizira u kratkoj otvorenoj ultimi (naglašenoj i nenaglašenoj) u rezultatu sa zamjenom /o/ → /ɛ/ (npr. *òkɛ, sìtɛ, vīn* — Začretje).

Drugi tip neutralizacija ostvaruje se npr. u nekim čakavskim govorima u kojima se u dugom slogu neutralizira opreka kompaktni ~ nekompaktni u rezultatu sa zamjenom /ā/ → /ō/ (npr. *glōvā, znōmo* — 1. pl. prez., Brač — Praznica). Tu su i neki kajkavski govori u kojima se neutralizacija opreke nedifuzni ~ difuzni, sa zamjenom /o/ → /u/, ostvaruje u prednaglasnim i zanaglasnim slogovima (npr. *gutōvɛ, pōtuk, sinōkuša, uvākuf* — »gotovo, potok, sjenokoša, ovakov« — Cerje).

Među neutralizacijama trećega tipa, dakle među onima koje su uvjetovane i susjednim fonemima, samoglasnicima i suglasnicima, češće su asimilacijske neutralizacije, i progresivne i regresivne, od disimilacijskih. U tim neutralizacijama najaktivnije djeluju suglasnici niske tonalnosti (labijali, velari i /l/), koji ili zatamnjuju vokale ili sprečavaju neutralizaciju u položaju u kojem se ona uvijek ostvaruje iza svih ostalih suglasnika. Pokazat ćemo to na primjeru dvaju kajkavskih govora u kojima je rezultat *istoga* ograničenja posve različit pa prema tome i smjer neutralizacija. To je, s jedne strane, govor Črečana i okolnih mjesta nedaleko od Zeline, i, s druge strane, govor Domagovića, nedaleko od Jastrebarskoga. U oba je govora kratka otvorena ultima (u tim govorima uvijek nenaglašena) obilježen položaj za kontinuantu etimološkoga /o/: u govoru Črečana djelomično, a u govoru Domagovića potpuno. U govoru Črečana se kontinuanta etimološkoga /o/ (koja je u tom govoru fonem /o/) može ostvariti u navedenu položaju samo ako joj prethodi koji od gravisnih suglasnika (p b m k g h f v). Ako ne, neutralizira se opreka gravisni ~ akutski u rezultatu sa zamjenom /o/ → /ɛ/ (npr. *měsɛ, mɛštɛ, stɛkɫɛ* prema *něbo, těškɔ, vūhɔ*).

U govoru Domagovića, u kojem se ista opreka neutralizira u kratkim naglašenim slogovima (npr. *ɛbid, ɛči, ɛrij* — »objed, oči, orah«), u kratkoj otvorenoj ultimi, kao i u drugim nenaglašenim slogovima, neutralizira se opreka gravisni, nedifuzni ~ akutski, difuzni. U rezultatu je te neutralizacije zamjena /o/ → /i/, što treba promatrati kao *drugi stupanj ograničenja* za fonem /o/ u odnosu na prvi stupanj ograničenja sa zamjenom /o/ → /ɛ/, koji mu je prethodio u nenaglašenim slogovima, a danas se ostvaruje u kratkim naglašenim slogovima. Prema tome, u nenaglašenim je slogovima (koji su uvijek kratki) zapravo riječ o zamjeni /ɛ/ → /i/, koja je rezultat neutralizacije opreke *samo* po obilježju difuznosti (npr. *kirīti, mēsi, mēsti* — »korito, meso, mjesto«). Suprotno od situacije u govoru Črečana, u govoru Domagovića se iza gravisnih suglasnika i /l/ ostvaruje zamjena /o/ → /u/, koja je rezultat neutralizacije također opreke po obilježju difuznosti (npr. *nēibu, tēšku, vūvu*). Prema tome, u kratkoj otvorenoj ultimi u govoru Črečana alterniraju fone-

mi /o/ i /e/ i situacija je: /o/ → /e/ v / /o/ = /o/, a u govoru Domagoviću fonemi /i/ i /u/, a situacija je: /o/(→ /e/) → /i/ /v/o/ → /u/.

Analiza fonemskih zamjena s pomoću činjenica lingvističke geografije pokazuje, i na samo jednom ovakvom primjeru, razlike u vrstama neutralizacija, odnosno ograničenja, u istim uvjetima, što govori o različitoj naravi fonoloških sustava govorâ u kojima se te neutralizacije ostvaruju.

Na osnovi inventara fonema i njihove distribucije ne može se uvijek sa sigurnošću rekonstruirati sam tok pomaka koji su se dešavali tijekom razvoja i koji su doveli do defonologizacije fonema, ali osnovne fonološke karakteristike promatranog govora (kao i one na alofonskoj razini) upućuju na moguće razloge određenoga procesa. U jednim će se govorima, u određenim položajima vokala, pokazati tendencija sustava prema prednjoj artikulaciji, u drugima prema stražnjoj, ali se u većini neutralizacijskih procesa odražava ista težnja, težnja za što lakšom i kvalitetnijom komunikacijom. To se odražava i u samoj vrsti neutralizacijskih procesa, jer su najčešće *asimilacijske neutralizacije*, koje, zajedno s disimilacijskima, uzrokuju specifičnu akustičku percepciju govorâ u kojima se ostvaruju, kao i na njihovu fizionomiju općenito.

Sagledavajući usporedno zamjenjivanje vokala u govorima čakavskoga i kajkavskoga narječja, uočava se da su kajkavski govori jače podvrgnuti procesima neutralizacije i da se u njima ostvaruju sva tri naprijed navedena neutralizacijska tipa. Čakavskim je fonološkim sustavima inherentan samo drugi neutralizacijski tip.

LITERATURA

(opća i za govore navedene u radu)

1. Barac-Grum, V.: *Glasovne promjene u sustavu (na primjeru čakavskoga vokalizma)*, Rasprave Zavoda za jezik IFF 10 – 11/1984 – 85.
2. Barac-Grum, V., Finka, B.: *Brod na Kupi*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
3. Bartolić, Z.: *Hrvatski kajkavski govori Međimurja*, Popevka zemlji, Čakovec 1971.
4. Brabec, I.: *Izvještaj o istraživanju govora u Pokuplju*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 65/1961.
5. Brabec, I.: *Sjeveroistočni akavci*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 71/1966.
6. Brabec, I.: *Sutlanski ikavci*, Kaj 5/1969.
7. Brozović, D., Lisac, J.: *Začretje*, Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom, Sarajevo 1981 (punkt 29).
8. Finka, B.: *Sali*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
9. Herman, J.: *Prilog poznavanju leksičkog blaga u govoru Virja*, Filologija 7/1973.
10. Hraste, M.: *Komiža*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.

11. Hraste, M.: *Vis*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
12. Ivić, P.: *Prilozi poznavanju dijalekatske slike zapadne Hrvatske*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 6/1961.
13. Ivić, P.: *Izveštaj o ispitivanju govora u severnoj i zapadnoj Hrvatskoj*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 6/1861.
14. Ivić, P.: *Procesi rasterećenja vokalskog sistema u kajkavskim govorima*, Zbornik za filologiju i lingvistiku 11/1968.
15. Ivić, P.: *Faktori koji utiču na razvoj vokala u slovenskim jezicima*, Južnoslovenski filolog XXXVIII/1982.
16. Ivšić, S.: *Jezik Hrvata kajkavaca*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 48/1934–35.
17. Jakobson, R.: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, Selected writings I, 'S-Gravenhage 1962.
18. Jakobson, R.: *Principes de phonologie historique*, Selected writings I, 'S-Gravenhage 1962.
19. Jurišić, B.: *Rječnik govora otoka Vrgade*, I. dio, Zagreb 1968.
20. Kalinski, I.: *Fonološki opis govora Črečana*, Zagreb 1979 (magistarski rad).
21. Kalinski, I., Šojat, A.: *Zelinski tip govora*, Rasprave Zavoda za jezik 2/1973.
22. Lončarić, M.: *Govor Donje Dubrave i okolice*, Kaj 5–6/1985.
23. Martinet, A.: *Economie des changements phonétique*, Berne 1955.
24. Martinet, A.: *Osnove opće lingvistike*, Zagreb 1982.
25. Moguš, M.: *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*, Zagreb 1971.
26. Moguš, M.: *Čakavsko narječje*, *Fonologija*, Zagreb 1977.
27. Muljačić, Ž.: *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Zagreb 1972.
28. Neweklowsky, G.: *Gradišćansko-hrvatski govori u okviru srpskohrvatske dijalektologije*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane 6/1976.
29. Ramouš, F.: *Historična gramatika slovenskega jezika*. VII. Dialekti, Ljubljana 1935.
30. Rigler, J.: *Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu*, Slavistična revija 14/1963, 1–4.
31. Rigler, J.: *Pripombe k pregledu osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu*, Slavistična revija 15/1967, 1.
32. Rožić, V.: *Kajkavački dijalekt u Prigorju*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 115, 116/1893, 118/1894.
33. Šimunović, P.: *Dijalekatske značajke buzetske regije*, Istarski mozaik 5/1970.
34. Šimunović, P.: *Nugla*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
35. Šimunović, P.: *Pražnica*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
36. Šimunović, P.: *Žminj*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
37. Šojat, A.: *O govoru kajkavskih ikavaca u Zdenčini i Horvatima*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 76/1972.
38. Šojat, A.: *Kajkavski ikavci kraj Sutle*, Rasprave Zavoda za jezik 2/1973.

39. Šojat, A.: *O govoru Cerja kod Sesveta*, Rasprave Zavoda za jezik 2/1973.
40. Šojat, A.: *Čakavske osobine u jugozapadnim kajkavskim govorima*, Hrvatski dijalektološki zbornik 5/1981.
41. Šojat, A.: *Šestine*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
42. Šojat, A.: *Trebarjevo*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
43. Šojat, A.: *Začretje*, Upitnik za Hrvatskosrpski dijalektološki atlas.
44. Šojat, A., Zečević, V.: *Kajkavski govori u području između Lekenika, Trebarjeva i Siska*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 72/1968.
45. Šojat, A., Zečević, V.: *Istraživanje kajkavskih govora u Hrvatskom zagorju*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 73/1969.
46. Težak, S.: *O rezultatu dijalektoloških istraživanja u okolici Karlovca*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 62/1957.
47. Težak, S.: *Izveštaj o istraživanju govora između Korane i Mrežnice*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 63/1959.
48. Zečević, V.: *Prilog razumijevanju fonemskih alternacija*, *Filologija* 8/1978.
49. Zečević, V.: *Domagović*, Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom, Sarajevo 1981 (punkt 27)
50. Zečević, V.: *Funkcionalnost fonoloških opozicija u formiranju kajkavskoga vokalizma*, Rasprave zavoda za jezik IFF 10-11/1984-85.
51. Zečević, V.: *Fonološke neutralizacije u kajkavskom vokalizmu*, Zadar 1990 (dissertacija).

Vida Barac-Grum i Vesna Zečević

CONTRIBUTION TO THE RESERCH OF VOCAL CHANGES IN ČAKAVIAN AND KAJKAVIAN DIALECTS

Summary

In the article are shown the changes of the vocal phonemes in the čakavian and kajkavian dialects. They reflect the specificity of the phonological system in which they take place. The types of neutralizations of vocal phonemes in both of dialects are given here.